

Др МИЛОРАД СТОЈИБ

**ОДНОС ПОМОРАВЉА И СРПСКОГ ПОДУНАВЉА У
БРОНЗАНО И ГВОЗДЕНО ДОБА**

Др МИЛОРАД СТОЈИБ
УУ 11000 Београд
Археолошки институт САНУ

UDK 902.03 (497.11)

Српско Подунавље и Поморавље (слив Мораве), две суседне и изванредно добро повезане регије, осим појединих краћих раздобља прошлости, одликује културно јединство.

Археолошка истраживања показала су да цео слив Мораве, који иначе захвата више од половине територије Србије, изузимајући само извесне периферне делове (на пример део Западне Мораве узводно од Овчарско-кабларске клисуре), је етнокултно јединствено подручје, готово у гвоздено доба.¹

У српском Подунављу, етнокултурно јединство такође је карактеристично за највећи део прошлости, али је у појединим раздобљима праисторије, па и у II и I миленијуму пре н. е, повремено долазило до културне регионализације те територије.²

Готово све неолитске и енеолитске културне манифестације које су регистроване у српском Подунављу констатоване су и у Помо-

рављу. Иста је ситуација и током II и I миленијума пре н. е, у бронзано и гвоздено доба, раздобља која су тема овог рада.³

БРОНЗАНО ДОБА

Новија истраживања показала су да у Поморављу постоје три развојна периода бронзаног доба: рани (приближно XIX—XVII век пре н. е), средњи (приближно XVI—XV век пре н. е), позни (приближно XIV век пре н. е).⁴ Једнака ситуација је и у српском Подунављу. Такозвани прелазни период из бронзаног у гвоздено доба br D — B2, по Reinesseku; гвоздено доба I, по М. Гарашанину; приближно XIII—IX век пре н. е) због својих културних карактеристика третира се као раздобље гвозденог доба, а не као позно бронзано доба или на неки други начин.⁵

У ужем делу српског Подунавља констатоване су две културне групе раног бронзаног доба, винковачка, у Срему, и културна манифестација означена као Бубањ—Хум III, низводно од Београда.⁶ Винковачки локалитети су бројнији,⁷ у Поморављу су, такође, регистроване обе ове културне групе, али је број налазишта културне групе Бубањ-Хум III знатно већи од броја винковачких локалитета.⁸ Локалитети културне групе Бубањ-Хум III констатовани су у готово свим деловима Поморавља, док су винковачки пронађени само у долини Велике Мораве, односно искључиво у северном делу моравског слива.⁹ Несумњиво је да је винковачка културна група носилац развоја у рано бронзано доба највећег дела српског Подунавља, док је културна група Бубањ-Хум III, пре свега, поморавска културна манифестација.

Већ на основу броја, топографије и диспозиције локалитета може се закључити да се винковачка насеља у Поморављу и засебне културне групе Бубањ-Хум III у Подунављу налазе на територијама на које су ове културне групе у једном моменту продрле. Намеће се питање културног и хронолошког односа ових културних група. Ни на једном локалитету није директно посведочен њихов релативно-хронолошки однос. Керамика ових културних група нема међусобне сличности. Утврђено је, међутим, да обе културне групе делом претходе ватинској културној групи, а да су у једном делу паралелне са почетком те културне групе.¹⁰ Такође је доказана улога културне групе Бубањ-Хум III у настанку ватинске културне групе.¹¹ Наиме, та културна група била је важна компонента у преношењу утицаја култура из северне Грчке према Подунављу, који су

имали значајну улогу у формирању ватинске културне групе, јер се налазила на територији преко којих су ти утицаји преношени у Подунавље, а и сама се, због тих утицаја, значајно изменила.¹²

Период средњег бронзаног доба у српском Подунављу и Поморављу испуњава развој ватинске културне групе. Развој ватинске културне групе у Подунављу имао је континуиран ток.¹³ Наиме, након формирања ове културне групе, у којој су важну улогу, поред аутохтоних компоненти, имали и утицаји из Грчке, започела је њена експанзија на територију винковачке културне групе, што је изазвало пресељење винковачких заједница у Поморавље.¹⁴ Најстарији ватински елементи стижу у Поморавље са носиоцима винковачке културе. У време продора, винковачке заједнице затекле су у Поморављу културно доста измењене заједнице културне групе Бубањ-Хум III.¹⁵ Те културне промене проузроковао је онај исти утицај из Грчке који је у Подунављу допринео формирању ватинске културне групе. Не дуго након винковачког продора у Поморавље стижу ватинске заједнице. Од тог момента Поморавље и Подунавље постају етнокултурно јединствено подручје. То културно јединство одликоваће цело средње бронзано доба ових области.

Крај средњег бронзаног доба и почетак позног бронзаног доба обележиће културна дезинтеграција ватинске територије. На простору који је у рано бронзано доба и почетком средњег бронзаног доба припадао винковачким заједницама формираће се белегишка културна група (Белегиш I), док ће у Поморављу, на некадашњем простору културне групе Бубањ-Хум III, настати параћинска културна група (Параћин I).¹⁶ Нешто касније, низводно од ушћа Саве формираће се жутобрдска културна група, која се од претходне две углавном разликује по богатој декорацији на керамици.

Иако у предметима за свакодневну употребу између ових културних група насталих на ватинским основама постоје извесне разлике, посебно у керамици, њихови облици припремања и начин сахрањивања углавном су веома слични или истоветни. Период позног бронзаног доба је релативно краткотрајан. Након фазе окарактерисане дезинтеграцијом ватинске територије и потом раздобља формирања и развоја три културне групе, прво Белегиш I у Срему и Параћин I у Поморављу, а нешто касније и Жуто брдо, у делу српског Подунавља низводно од ушћа Саве, наступио је период све убрзанијег етнокултурног прожимања тих постватинских културних група, што је означило крај позног бронзаног доба и почетак тако-

званог прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба или гвоздено доба I.¹⁷ Цезуру између позног бронзаног доба и гвозденог доба чини почетак утицаја са севера на некадашњу ватинску територију што се манифестовало у најстаријој појави канеловане керамике типа Гава.¹⁸

ГВОЗДЕНО ДОБА

На територији коју је у предватинском периоду бронзаног доба развијала винковачка културна група а после Ватина — културна група Белегиш I у најстаријој фази гвозденог доба I формира се културна група Белегиш II.¹⁹ Најмлађе формирана постватинска културна група Жуто брдо, под истим утицајем, значајно се трансформисала, што се огледа, пре свега, у прихватању технике канеловања у украшавању керамике.²⁰ Почетак гвозденог доба I (гвоздено доба I/a, по М. Стојићу) у Поморављу означило је етнокултурно прожимање параћинске културне групе са жутобрдском и брњичком.²¹ То се одвијало уз све већи утицај с подручја такозване Гава групе са севера, а има наговештаја о значајном утицају и с југа, од микенског света.²²

Негде на прелазу из XII у XI век пре н. е. цео некадашњи простор ватинске културне групе поновно је интегрисан, што се јасно огледа у овим елементима културе. Посебно обележје XI веку пре н. е. на простору српског Подунавља и Поморавља даје канелована керамика.²³

Постоје извесне тешкоће у синхронизацији културних манифестација Поморавља и српског Подунавља у X веку пре н. е. Наиме, X век пре н. е. који је у Поморављу означен као гвоздено доба I/c, карактерише интензиван и специфичан развој, на основу којег је он и издвојен у посебну развојну фазу.²⁴ У српском Подунављу, међутим, нису констатоване сличне специфичности у развоју које би културно и хронолошки одговарале ситуацији у Поморављу током IX века пре н. е. Да ли је током X века, непосредно након бурног периода који документује изузетно велики број остава, у српском Подунављу замро живот или је трајао у далеко мањем интензитету него раније? С друге стране у Поморављу нема знакова неке стране опасности (на пример, масовна појава остава). Напротив, у Поморављу се континуирано живи и током X века. Једино што би могло да се схвати као последица извесне кризе јесте постепено опадање квалитета керамике, видљиво у факури и декорацији.²⁵

У Поморављу је јасно документован етнокултурни континуитет између фазе гвозденог доба I/c (приближно X века пре н. е) и следеће, најмлађе фазе гвозденог доба I, гвоздено доба I/d (приближно IX век пре н. е).²⁶ Осим стразиграфије, тај континуитет у Поморављу доказује стилскотиполошке карактеристике свих врста археолошког материјала, а посебно керамике. С друге стране, у Подунављу, пак постоји значајна разлика у керамици између најмлађе керамике типа Белегитш II и керамике типа Калакача, која по свему одговара керамици гвозденог доба I/d у Поморављу.²⁷ Према томе, очигледно је да у Подунављу, у то време, не постоји етнокултурни континуитет истоветан или сличан оном у Поморављу. У Поморављу, међутим осим фаза које постоје и у Подунављу, констатована је и фаза која тамо недостаје, фаза означена као гвоздено доба I/c, која представља спону између културних манифестација типа Белегитш II и типа Калакача.²⁸ Може се претпоставити да је заиста на крају културне групе Белегитш II у српском Подунављу дошло до замирања живота у време које културно и хронолошки одговара гвозденом добу I/c у Поморављу.

У току IX века пре н. е. српско Подунавље и Поморавље пружају слику јединственог културног и равномерно насељеног простора. Како објаснити велики број насеља у Подунављу у ово време, након прекида живота у претходном веку? Једино објашњење било би — досељавање становништва. То време (гвоздено доба I/d) у Поморављу окарактерисано је подизањем великог броја малих насеља, на местима где их у претходним фазама углавном није било. Није ли се део велике популације, створене током претходних фаза гвозденог доба у Поморављу, преселио у српско Подунавље? Прилог овој претпоставци, осим поменутих момената, је и чињеница да је велики број насеља те фазе (типа Калакача) у Подунављу једнослојан или се налазе на локацијама насеља с којима не постоји директна културна нити хронолошка веза.

Веома изражено етнокултурно јединство одликује највећи део старијег гвозденог доба (гвоздено доба II по М. Гарашанину, приближно VIII — VII век пре н. е) српског Подунавља и Поморавља.²⁹ То раздобље у Подунављу стручњаци обележавају као једну фазу босутске културне групе (Босут III-b), док је оно у Поморављу на бази периодизације гвозденог доба М. Гарашанина означено као гвоздено доба II-a-b (приближно VIII—VII век пре н. е).³⁰ У материјалној култури ова два подручја у току назначеног раздобља нема битније разлике. Управо археолошки материјал указује на висок

степен културне сродности та два подручја. Развој на оба подручја је уједначен и углавном синхронизован током чигавог периода.

Крај старије фазе и почетак млађе фазе гвозденог доба II на том простору означило је нагло ширење носилаца тремоло керамике једне заједнице с карактеристичном техником украшавања керамике, која ће имати водећу улогу у развоју те територије до почетка VI века пре н. е. Несумњиво је да носиоци тремоло керамике пореклом негде са територије средњег Подунавља или, вероватније, Поморавља, али је, такође, несумњиво да су се они непријатељски понели према својим сународницима у Подунављу и Поморављу, од којих су преотели најплоднија подручја, присиливши затечено становништво да се повуче у мање плодне регије.³¹

На Градини на Босуту и још неким вишеслојним локалитетима у српском Подунављу стратум са тремоло керамиком, који је, иначе, танак, налази се директно на слоју коме обележје даје керамика украшена „S“ жигосаним мотивима.³² Убрзо, међутим, у Подунављу престаје коришћење карактеристичне технике украшавања (извођење тремолраних линија), мада су прихваћене керамичке форме и украсни мотиви носилаца тремоло керамике, који се сада изводе „обично“ урезаним линијама.³³ Осим тога, техника канеловања постаје све доминантнија, која ће ускоро потпуно потиснути остале наслеђене технике украшавања.

У Поморављу, пак, тремоло линија користиће се за украшавање керамике током целе фазе гвоздено доба II/b (крај VIII и цео VII век пре н. е.).³⁴ На овом подручју констатоване су три етапе развоја у гвоздено доба II/b, од којих друга и трећа, судећи по керамици, одговарају ситуацији у српском Подунављу.³⁵ Према томе, изгледа да у српском Подунављу је нешто дуже трајала фаза коју одликује керамика украшена „S“ жигосаним мотивима. Могућно је да су становници Поморавља имали удела и у догађајима који су обележили смену у гвоздено доба II (прелаз из фазе Босут III/b у фазу Босут III/c у српском Подунављу).

Крај гвозденог доба II у Поморављу окарактерисан је нагом променом у начину живота (прешло се са седелачког на номадски начин живота, што је делом несумњиво проузроковано променама у привређивању).³⁶ Те промене коинцидирају са појавом такозваних скитских налаза у Поморављу, првенствено оружја, а касније и других врста предмета.³⁷ Да ли ти страни културни елементи указују и на спољне факторе (Ските, Трачане, Грке) који су суделовали у трансформацији културе у Поморављу?

Моћни стратуми на истовременим насељима у српском Подунављу узводно од ушћа Саве показују да није промењен основни начин живота на том простру, односно задржао је своје седелачке карактеристике.³⁸

Иако у начину живота постоје велике разлике између Поморавља и српског Подунавља, посебно узводно од ушћа Саве, у предметима за свакодневну употребу, украшавање и култ нема битније разлике. Наиме, исти канеловани стил у керамици одликује оба подручја, мада је керамичка продукција у Поморављу знатно мања него она у Подунављу. С друге стране, из Поморавља потиче релативно већи број импортованих посуда рађених на витлу, какве нису налажене у српском Подунављу. Оба подручја одликују налази типа Мраморац, посебно сребрни појасеви. Наравно, свако подручје одликују и извесне специфичности у археолошком материјалу. У Поморављу су то, пре свега, дубоки, конични пехари с трolistом стопом.³⁹

Очигледно је да су се на некада јединственом подручју, у току најмлађег периода старијег гвозденог доба развијале две етнички веома блиске или чак истоветне, али по начину живота различите заједнице; једна, изразито покретљива, у централној области на северном делу Балканског полуострва (Поморавље, Колубара, источна Србија, северозападна Бугарска), и друга, седелачког карактера, у највећем делу српског Подунавља. Сличан феномен постојао је и код неких других народа на југоистоку Европе, на пример Скита.⁴⁰

НАПОМЕНЕ

1. М. Стојић, „Гвоздено доба у басену Велике Мораве“, Београд—Светозарево, 1986, 100—103; М. Стојић—М. Јоцић, „Метално доба у Лесковачкој котлини“, Лесковачки зборник XXXIII, Лесковац, 1993, 201—207.
2. Н. Тасић, „Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита“, Нови Сад—Београд, 1983.
3. Ibid, 30—134.
4. М. Стојић, „Праисторијски метал Поморавља“, Београд, 1993, 10.
5. М. Стојић, „Гвоздено доба у басену Велике Мораве“, Београд—Светозарево, 1986, 80—101.
6. М. Гарашанин, „Праисторија Југословенских земаља, Бронзано доба“, IV, Сарајево, 1983, 472; Р. Рапајски — Б. Гачић, „Вагрогасни дом“, Археолошки преглед, 24, Београд, 1985, 15, Т. VII; М. Стојић, „Праисторијско насеље Вецина мала у Мајурџу код Светозарева“, Старинар XXXVII, Београд, 1986, 145.
7. М. Гарашанин, Ibid, 465.
8. М. Гарашанин, Ibid, 720; М. Стојић, „Праисторијско насеље Вецина мала у Мајурџу код Светозарева“, Старинар XXXVII, Београд, 1986, 144.

9. Б. Сталио—А. Јуришић „Јасик—Горња Комарица“, Старинар, XI, Београд, 1961, 159, сл. 12—18; М. Стојић, „Праисторијско налазиште Була у Остриковцу код Светозарева“, *Balkanica*, XX, Београд, 1989, 180—183; А. Bankoff — Д. Крстић — А. Winter, „Археолошка рекогносцирања у околини Смедеревске Паланке“, Зборник Народног музеја, Београд, 1988, Т. IV.
10. Н. Тасић, „Праисторија Војводине“, Нови Сад, 1974, 374; М. Стојић, „Праисторијско налазиште Чула у Остриковцу код Светозарева, *Balkanica*, Belgrade, 1980, 180—182; М. Стојић, „Налазишта ватонске културне групе у средњем Поморављу“, Зборник Народног музеја, XIV—1, Београд, MCMXCI, 215—218.
11. М. Стојић, „Налазишта ватонске културне групе у средњем Поморављу“, Зборник Народног музеја, XIV—1, Београд, MCMXCI, 216.
12. *Ibid*, 216—218.
13. Н. Тасић, *Ibid*, 212—215; М. Гарашанин, *Ibid*, 514—519.
14. М. Стојић, *Ibid*, 216.
15. *Ibid*.
16. *Ibid*, 218.
17. М. Stojić, „Le bassin de la Morava entre 1200 et 700 avant J. C“, International symposium »Early Hallstatt age (1200—700 b.C.) in South-eastern Europe«, Alba Iulia, 1993.
18. *Ibid*.
19. Н. Тасић, „Праисторија Војводине“, Нови Сад, 1974, 240—246.
20. Непубликовано, чува се у Народном музеју у Пожаревцу.
21. М. Стојић, *Ibid*.
22. *Ibid*.
23. *Ibid*.
24. М. Стојић, „Гвоздено доба у басену Велике Мораве“, Београд — Светозарево, 1986, 92.
25. *Ibid*.
26. *Ibid*.
27. Н. Тасић, *Ibid*; М. Стојић, *Ibid*, 52—55, Т. 16—20; П. Медовић, „Калакача“, Нови Сад, 1988, 24—411.
28. М. Стојић, *Ibid*, 48—52, Т. 12—15.
29. *Ibid*, 92—93, 101.
30. П. Медовић, „Насеља старијег гвозденог доба у југословенском Подунављу“, Београд, 1978, 28—31; М. Стојић, *Ibid*, 98—99, 101—102.
31. М. Стојић, *Ibid*, 101.
32. П. Медовић, *Ibid*, 51.
33. *Ibid*, T.LVIII, T.LIX/2, 4, T.LXX/2, 4.
34. М. Стојић, *Ibid*, 74—77, Т.30—33.
35. М. Stojić, »Etandue, chronologie et interpretation de la ceramique tremlée sur la peninsule Balkanique et la region Danubienne moyenne«, *Banatica*, XII Resita, 1993, 103—112.
36. М. Stojić, »Le bassin de la Morava entre 1200 et 700 avant J. C«, International symposium »Early Hallstatt age (1200—700 B. C.) in aouts-eastern Europe«, Alba Iulia, 1993 (su press).
37. *Ibid*.
38. П. Медовић, *Ibid*, 31—32.
39. Д. Срејовић, „Трибалски гробови у Љулацима“, „Старинар“, XL—XLI, 1980/1990, Београд, 1991, 145, Т. IV/1—2.
40. Херодот, VII.

RELATIONS ENTRE LE BASSIN DE LA MORAVA ET L'ACTUEL BASSIN
DANUBIEN SERBE AUX ÂGES DU BRONZE ET DU FER

La partie du bassin danubien appartenant actuellement à la Serbie et le bassin de la Morava, deux territoires voisins et extrêmement bien liés, exception faite pour certaines brèves périodes du passé, sont caractérisés par l'unité sur le plan de la culture. Au cours des IInd et Ier millénaires avant notre ère, ce sont les cultures des âges du bronze et du fer qui se développèrent sur ces territoires. Celles de l'âge du bronze étaient comprises à peu près entre 1900 et 1300 avant notre ère, alors que celles de l'âge du fer (première et seconde période) se situaient depuis environ 1300 avant notre ère jusqu'à la fin du dernier millénaire avant notre ère.

Le développement culturel au cours de l'âge du bronze dans les bassins du Danube et de la Morava appartenant actuellement à la Serbie comprend trois périodes. Dans la partie du bassin danubien qui appartient actuellement à la Serbie (jusqu'à la Porte de Fer) on a pu constater l'existence de deux groupes culturels: celui de Vinkovtzi, dans le Srem et, en aval du Danube, depuis le confluent de la Save et du Danube, celui de Boubagne-Houm III. En même temps on assiste, dans le bassin de la Morava, aussi, au développement de ce dernier. Vers la fin de la première période de l'âge du bronze, des représentants du groupe culturel de Vatina pénétrèrent dans le Srem, ce qui entraîna la migration d'une partie de la population de Vinkovtzi vers les parties nord-ouest du bassin de la Velika Morava. La deuxième période de l'âge du bronze dans la partie du bassin danubien appartenant actuellement à la Serbie et dans le bassin de la Morava est caractérisée par le développement du groupe culturel de Vatina. Sur la base constituée à la suite de la désintégration du groupe culturel de Vatina, dans la troisième période de l'âge du bronze, sur le territoire du bassin danubien actuellement serbe, où, dans la première période de l'âge du bronze s'était développé le groupe culturel de Vinkovtzi, on vit se former le groupe culturel de Bélégouich I, alors que dans le bassin de la Morava, sur le territoire du groupe culturel de Boubagne-Houm, c'est le groupe culturel de Paratchine I qui en provint. Un peu plus tard, en aval du confluent de la Morava et du Danube, c'est le groupe culturel de Jouto Brdo qui commença à se dessiner.

Le début de l'âge de fer (âge de fer I, selon M. Garachanine) que l'on situe autour des années 1300 avant notre ère, fut marqué par des contacts suivis entre les groupes culturels créés sur la base de la culture de Vatina (groupes de Bélégouich, Paratchine, Jouto Brdo et, en partie, celui de Brnitza), si bien qu'au cours des phases suivantes de l'âge du fer I (I / b-d), on assistera à leur intégration. L'unité ethno-culturelle de la partie du bassin danubien appartenant actuellement à la Serbie et du celui de la Morava caractérise l'ensemble des périodes I et II de l'âge du fer qui se situent approximativement, d'après Garachanine, entre les VIIIe et IVe siècles avant notre ère.

Dr MILORAD STOITCH